

VÄCKELSERÖRELSEN I 1800-TALET SVERIGE

Med belysande exempel från Stora Åby socken i Östergötland

Anna Sjöstrand 1986

Vad innebär väckelse? Enligt Svensk uppslagsbok definieras termen lämpligast på följande sätt:

"Väckelse har i kristen troslära och förkunnelse använts som "beteckning för den Guds gärning med människan, genom vilken hon kommer till insikt om Guds verklighet och sin egen synd.(...) I kyrkohistorisk och religionspsykologisk litteratur användes termen v. företrädesvis om v-rörelser, genom vilka ett större antal människor samtidigt förts från religiös likgiltighet till kristen tro."

I Sverige kom det under 1800-talet till ett sådant större uppvaknande. Rörelsen var mycket stor och är i och med sina många former och grenar ganska svårgripbar. Det bästa sättet att försöka förstå orsaker, uttryck och följder är att så enkelt som möjligt försöka strukturera och konkretisera de olika företeelserna. Ett sådant arbetssätt ger oftast ett mer eller mindre subjektivt resultat. Den som själv vill omvärdera olika fakta kan naturligtvis bortse från liknande subjektiva värderingar och slutsatser som i texten dras för överblicken och sammanhangets skull.

Under 1800-talet bildades i olika europeiska länder enskilda församlingar och kristna sammanslutningar. Till Sverige överfördes detta mönster något senare. Intryck togs då främst av bland annat metodismen i England samt pietismen och herrnhutismen i Tyskland.

Innan detta skedde bestod den svenska kyrkan av en enda statlig kyrka. Inom denna tilläts dock vissa väckelserörelser att verka, såsom herrnhutism, laestadianism, schartaunism, med flera.

Vilka förutsättningar hade då denna folkrörelse att utvecklas i vårt land? Först och främst får man inte bortse från det rent religiösa. Då som alltid fanns ett starkt behov av andliga upplevelser och religiös trygghet. Tidens orosmoment- revolutioner, krig, stormaktens sönderfall, och så vidare, gjorde att många värderingar ställdes på sin spets och måste omprövas. Möjligen sökte man något nytt - en tro i tiden?

Samma följd fick troligen den begynnande industrialiseringen som förde med sig stora folkomflyttningar med rotlöshetskänslor som följd. Utarmningen, svälten orsakad av hotad försörjning och den stora befolkningstillväxten är andra faktorer som troligen förde med sig ett ökat sökande efter något slags trygghet.

Den tilltagande läskunnigheten framkallad av allmän undervisning genom bland annat folkskolan gjorde människor mottagliga för skrifter och budskap

i mycket större utsträckning än förr.

Många ansåg också att det kyrkliga maktutöandet gått för långt. Det tog sig bland annat uttryck i husförhör samt det kända konventikelplakatet. Då demokrati och enskilda rättigheter började krävas på så många andra områden i dåtidens samhälle föll det sig naturligt att samma värderingar skulle överföras till kyrkan.

Väckelserörelserna i Sverige kan genom sina olika former indelas i tre huvudgrupper:

Den inomkyrkliga väckelsen med de redan nämnda riktningarna schartauanism, laestadianism och herrnhutism som största inslag. Denna rörelse kännetecknas främst av ett större avståndstagande från lekmannainflytande inom religionen.

Den kyrkokritiska väckelsen representerad främst av olika läsare, bland dem de kända läsarna från Norrland. I och med detta bibelläsande vände man sig mot den kyrkliga uppfattningen att lekmannens inflytande kraftigt bör begränsas.

Den reformert orienterade väckelsen som med stark påverkan från olika utländska rörelser resulterade i frikyrkobildningar av vilka Baptismen och Svenska Missionsförbundet kan sägas vara de viktigaste.

Det finns dock inga skarpa gränser mellan de olika rörelserna. De flyter ihop, bryter sig ut ur varandra, lånar idéer, och så vidare. Det är emellertid naturligt, då de alla i stort sett eftersträvade samma mål - en slags sedlig lyftning av de stora massorna.

För att illustrera hur de olika rörelserna påverkade människorna och vår kyrka under denna period av religiös väckelse, har jag gjort ett försök att kartlägga händelseutvecklingen i en sydlig östgötabygd, St Åby socken. För att få fram orsaker och verkan gällande olika företeelser har jag konsulterat protokoll från husförhör, biskopsvisitationer, skolråd, dop- och dödlängder mm, från tiden kring 1860-1900.

STORA ÅBY SOCKEN VID 1800-TALETS SLUT

Under den tid som nya religiösa idéer vann insteg i Sverige påverkades troligen de flesta människor i större eller mindre utsträckning. Här man i efterhand studerar och försöker kartlägga skeendena i Stora Åby socken tycker man sig finna att här hände en hel del under inflytande av 1800-talets väckelserörelser. Detta trots att det här i början av 1900-talet endast skett tre formella utträdelser ur statskyrkan.

MISSIONSHUSEN

För att börja i kronologisk ordning uppfördes runt 1860 i St Åby och Ödeshög två missionshus, där enligt biskopsvisitationsprotokoll bland annat "människorna, istället för i kyrkan sökte tillfredsställelse för sina religiösa behov". Missionshusen fyllde alltså troligen en viktig funktion. Detta antagande förstärks ytterligare av det faktum att socknen är vidsträckt och kyrkan ligger längst i norr av området. (Detta kommer att behandlas senare i texten.) Dessa institutioner godkändes därför av kyrkan, och betraktades allmänt som en del av den inomkyrkliga väckelse som tidigare nämnts.

Till skillnad från andra, senare rörelser stämplades missionshusbesökarna alltså aldrig som "separatistiska". Det fanns dock de som trots detta mer eller mindre ogillade de nya institutionerna.

HEDENGRANAFFÄREN

En av dem som var särskilt avogt inställda till väckelserörelserna vid den här tiden var Johan Hedengran (1816 - 1892), bosatt på en gård i trakten. Redan när människorna, innan missionshusen uppfördes, sökte sig tillsammans för religiösa sammankomster försökte han sabotera verksamheten. En gång i januari 1878, när man, med en statskyrkopräst närvarande, samlats till möte i Lyckan, tog han sig dit och satte eld på ett uthus tillika med skaklar och annat som tillhörde mötesdeltagarna. Men det avskräckte inte de berörda från att fortsätta sina samlingar, och så småningom byggde man ett missionshus. Hedengran gav sig inte. En tid senare var det nämligen dags igen. Nu gällde det Stora Åby missionshus (det kallades sedermera Åsa missionshus), som brann ner till grunden genom mordbrand. För den första branden i Lyckan häktades och rannsakades Hedengran vid Lysings häradsrätt, rättegångsprotokollet omfattar 11 tättskrivna sidor. Trots övertygande bevisning släpptes Hedengran, eftersom han inte ansågs ha blivit gripen på bar gärning. Vid missionshusbranden fanns inga vittnen, men ingen i bygden hyste något tvivel om vem som anlagt den.

Ett nytt missionshus uppfördes några år senare en bra bit från ruinerna av det gamla; det står kvar än idag, men är ombyggt till bostad.

Det gick mycket illa för Hedengran i det långa loppet. 1892 var han 75 år och bodde fortfarande kvar på sin gård, men hade som tidigare en arrendator som skötte jordbruket. Denne sägs ha varit en ganska egendomlig person, och när någon antydde att Hedengran var intresserad av hans hustru rann sinnet på honom. I sitt upprörda tillstånd slog han ihjäl Hedengran, troligen med ett s.k. bryne. Vid förhören skall han ha varit helt stum, förklarades otillräknelig utan rättegång och intogs på hospitalet i Vadstena, varifrån han utskrevs fem år senare, 1897.

"BETÄNKLIGA ANLAG TILL SEPARATISTISKA RÖRELSER UPPKOMMER"

Om vi återigen förflyttar oss en bit tillbaka i tiden och konsulterar bland annat ett protokoll från ett besök av en kontraktsprost år 1872, så finner vi följande:

Vid denna tid hade inga religiösa söndringar tagit form utöver de samlingar som skedde i missionshusen och i några enskilda hem. Dessa kallas emellertid inte för några "söndringar", utan nämns bara som de enda förekommande religiösa rörelserna utanför kyrkobyggnaden. Vad som i övrigt nämns är att kolportörernas skrifter flitigt används vid husandakter, samt att en baptist under en längre tid uppehållit sig i trakten. Till sin glädje och till sockenbornas berömmelse anmärkte dock prosten att denna baptist inte lyckats tillvinna sig något förtroende. 1879 skedde återigen en kontraktsprostsvsitation. Redan då har vissa förändringar skett i bygden. Det talas om anlag till separatistiska rörelser vilket skulle ha tagit sig uttryck i "missaktning för lagen och ett lösligt uppfattande av evangelium". Vid denna tid börjar tydligen de nya idéerna på olika sätt att påverka människor.

Tio år senare har vissa företeelser passerat sin kulmen och är nu i avtagande, medan vissa fortfarande är stadda i utveckling. Det står i 1889 års biskopsvisitationsprotokoll om dåligt besökta gudstjänster. Detta förklaras i protokollet med den långa och dåliga vägen till kyrkan som stod tillbuds för många människor. Vidare var kyrkan naturligtvis oangenämt kylig under den kalla perioden. Den största skulden läggs dock på de separatistiska rörelserna, vilka troligtvis dock till en viss del kan tänkas ha uppkommit under inflytande av de tidigare i protokollet omtalade faktorerna.

Dessa rörelser tog sig uttryck i allt från små invändningar mot enstaka ritualer i kyrkan via andakter i hemmet ända till religiös fanatism. En översikt över detta följer i texten lite längre fram.

För att motverka de olika "lärdomsvädrens" framfart gav biskop A. Cornelius tillstånd att under den varmare årstiden skriftetal och nattvardsgång kunde få hållas längst bort i socknens skolhus. Huruvida detta gav något positivt resultat går dock ej att utläsa ur källorna.

KOMMENTAR TILL KARTORNA PÅ FÖLJANDE SIDOR:

Genom att på en karta över socknen märka ut de platser där olika sekteristiska företeelser omtalas i husförhörslängderna kan man få en ganska tydlig illustration till hypotesen att avståndet till kyrkan skulle ha något att göra med uppkomsten av dessa rörelser.

Helt i enlighet med detta finner vi att i förhållande till kyrkan som ligger i den nordligaste delen av socknen så hamnar de olika markeringarna till största delen långt därifrån. Närmare bestämt i den södra skogsbygden. I de stora slättbyarna nära kyrkan syns knappt några tendenser liknande dem som vid 1880- talet och framåt förekom söderut. Dock måste tilläggas att markeringarna ej gör anspråk på att vara någon fullständig förteckning av avvikelser från statskyrkan, samt att antalet involverade människor varierar från plats till plats.

Färgkryssen t.v. nedan finns markerade på bifogade kartor över St. Åby (s.6-7).

[X] ANTECKNINGAR OM MÄNNISKOR TILLHÖRANDE FRI NATTVARDSFÖR. 1880 - 90

[X] BARNDOP UTFÖRDA AV LEKMÄN, 1880-talet

[X] MED KÄLKEBOITERNA FÖRKNIPPADE PLATSER

[X] ANDRA I SAMMANHANGET VIKTIGA PLATSER:

1. St Åby kyrka
2. I en av gårdarna i St Åby by utträdde en församlingsmedlem ur statskyrkan och övergick till metodistkyrkan.
3. I Topphult utträdde en församlingsmedlem och övergick till baptismen.
4. Här bodde Johannes Hedengran.
5. Platsen för det gamla missionshuseti Åsa.
6. Här byggdes det nya Åsa missionshus, som står kvar än i dag.
7. Här bosatte sig Olof Jansson på äldre dagar. Fastigheten heter Solvik,
och här dog han 1952.

Några av dessa anteckningar kan kanske tyckas lite svårtydda, men de får sin förklaring längre fram i texten.

Stora Åby socken, norra delen, utsnitt ur den topografiska kartan.

Stora Åby socken, södra delen. Från topografiska kartan.

DOPET

Det som främst slår en vid studiet av husförhørs- och doplängder är de många anteckningarna om "barn döpta av lekmän. I början tycks företeelsen chockera myndigheterna, men efter ett tag blir anteckningarna mera rutinmässiga. Det vanliga uttrycket är: "Barnet utan nödfall döpt av husfadern." Biskop Cornelius berättar: "Hos de separatistiskt sinnade finns en benägenhet att nedsätta dopet till en ceremoni, hvarför så beskaffade husfäder sjelfve döpa sina barn, hvilket sker genom neddoppning i vatten i den heliga treenighetens namn." Denna företeelse kulminerade i mitten på 1880-talet för att sedan avta. Vild tiden för nästa biskopsvisitation, 10 år senare, tycks den enligt protokollet ha försvunnit helt och hållet. De baptistiska tendenserna var dock mer utbredda än så. Trots att få utträdelser ur statskyrkan skedde, så anammade man baptisternas idéer om dopförrättning. Detta omtalas även i protokollen, och baptisterna (som de kallades trots att de tillhörde statskyrkan) nämns som de besvärligaste separatisterna, då det var de som bredde ut sig mest och snabbast. Förutom dopen i hemmet fanns under en tid 25 odöpta barn, samtidigt som det skedde omdop av redan döpta församlingsbor.

DE FRIA NATTVARDSFÖRENINGARNA

Det var emellertid inte bara dopet som blev föremål för nedvärdering. Även nattvarden fick färre besökare, antingen det nu berodde på väglängden eller förakt för kyrkan som institution. En viktig anledning tycks dock de så kallade fria nattvardsföreningarna ha varit, vilka enligt 1889 års visitationsprotokoll "tillfredsställa många som drivas hit och dit av olika lärdomsväder." De var troligen ett slags sammanslutningar, vari man tillsammans av lekmän mottog den heliga nattvarden. Ett ansevärt antal personer tycks enligt husförhørsprotokollen ha öppet deklarerat att de tillhörde sådana föreningar.

Utöver dessa speciella företeelser var troligen andakter och samlingar i hemmen samt missionshusens andakter de vanligaste uttrycken för olika religiösa behov. Dock uppstod även i Stora Aby socken, liksom på många andra ställen en religiös sekt som, influerad av olika läror, utvecklade sig till ren fanatism. Anhängarna av denna sekt kom att gå under namnet

kälkeboiterna.

KÄLKEBOITERNA

Ur biskopsvisitationsprotokollet från 1889:

"Bland separatister i St åby förtjena innevånarna i byn Kälkebo att serskilt omnämnas såsom de der gå längst i andelig sjelffförgudning i det att de rent af förklara sig sjelfa vara gudar. De utgöras af fem från den öfriga församlingen strängt afsöndrade hushåll, hvilkas medlemmar visat sig vara alldeles otillgängliga för hvarje såväl offentlig som enskild förmaning och hafva sina gudstjenstliga sammankomster för sig sjelfva. Endast genom anlitande af de aldra strängaste åtgärder hafva de kunnat förmås skicka sina barn till skolan, hvarom skolrådsprotokollerna bära tillräckligt tydliga vittnesbörd."

Det var i början av 1880-talet som denna religiösa sekt, sedermera efter platsen kallad "Kälkeboiterna", uppkom.

Dessa tog avstånd från samhällets lagar och förordningar i det att man ej lät döpa sina barn, eller ens skicka dem till skolan. Man förkastade även äktenskapet, samt tog i början av sektens existens avstånd från folk som ej tillhörde deras egen krets och hälsade därför ej ens på dem. Anledningen till att de tyckte sig stå över lag och ordning var att de hade en speciell uppfattning om "nya födelsen". De ansåg att som pånyttfödd så var man död som människa, och hade därigenom helt gått upp i Kristus. Man blev helt enkelt Kristus själv. Då stod man naturligtvis över all jordisk ordning, och behövde inte följa några av människans upprättade lagar. Och som en av medlemmarna sade, folkskolestadgan var hon inte skyldig att följa, eftersom hon hade en annan konung. Kälkeboiternas ursprunglige ledare Sven August Andersson ansåg sig vara Guds ställföreträdare på jorden och sade sig till och med under ett tidigt husförhör vara Gud Fader själv.

Under möten läste man bibeln, bad och sjöng olika andliga sånger. Sin lära grundade man också helt på bibeln, som skulle vara det enda giltiga. Alla idéer sade man sig ha belägg för i denna. Bland annat förklarades att alla sektens medlemmar var "Kristus, Guds son".

Allt som allt kom det genom tiderna att röra sig om sex familjer med barn i trakten runt Kälkebo. Barnen kallades för övrigt i hemmet bara för bror och syster, då man ju vägrade låta döpa dem. Så småningom fick man av praktiska skäl ge dem namn, vilka också antecknades i husförhörslängderna. Den första generationen kälkeboiter leddes av den redan nämnde Sven August Anderson. Han var allmänt känd som "far i Kälkebo" och samlade sina lärjungar kring sig i sitt eget hem för möten och andakter. Mot slutet av sitt liv verkade han även en del i Frälsningsarmén, och

kälkeboiterna lugnade sig allt mer. Den ursprungliga fanatismen började försvinna.

År 1901 dog "far" och Östgötabladet publicerade den 2 februari följande dödsruna:

Ödeshög

Från Ödeshög skrifves till *Östgöta-Bladet*: En i vår ort och långt därutom känd man slutade i lördags morse sin jordevandring, Kälkeboiternas "fader", lantbrukaren *August Andersson* i Kälkebo, afled nämligen då, i en ålder af omkring 65 år. Denne man satte på sin tid en bisarr prägel på det religiösa lifvet ute i Åby skogsbygd. Behärskad af en vanvettig fanatism, predikade han en af honom själf hopkonstruerad religion, som, kuriöst nog, snart fann en kritiklös hop af ifriga anhängare. De hade sina sammanträden, dessa sekterister, hos far i Kälkebo, och därför blefvo de kallade kälkeboiter. I slutet af 80-talet, -ja äfven senare, gjorde dessa s tackars missledda människor mycket väsen af sig ooh kommo åstad förargelse i flera afseenden. Deras separatism från statskyrkan var så fullständig som möjligt. De ansågo det till och med syndigt att hälsa på en person utom den egna kretsen. Kyrkorna voro afgudar, endast värda afsky af alla rättrogna. Far i Kälkebo ansåg sig och ansågs af sina trogna såsom Gud fader själf.

Så kan fanatismen hos okunniga människor, de där sakna förmågan af reflexion, *helt* förblinda ooh förvirra. Med skolråd och kyrkoråd lågo kälkeboiterna ofta i fejd. Inga andra lagar och bestämmelser än de besynnerliga, hvilka dekreterats ute i Kälkebo, behöfde efterleivas. Och därför blef, som sagdt, kif och split, rättegångar och elände en följd af den nya sekten, som, till oro och bekymmer för mängen, svällde ut allt mera.

Emellertid ha under de senaste åren kälkeboiterna lugnat sig mycket. Ja, man har knappt hört något från deras läger. Frälsningsarmén kom hit, och den vann snart till soldater flera af sekteristerna. Far i Kälkebo själf predikade där ibland, och det tycktes som om hans föredrag blefvo allt mer och mer fria från de forna besynnerligheterna.

Och nu är han död, den gamle. Oss människor höfves det ej att döma. *Han* däruppe vet bäst om det var charlataneri eller ärlig öfvertygelse, som låg bakom bisarreriererna. Låtom oss hoppas det senare. Frid öfver svärmarens stoft! —er.

Tack vare en sjösänkning på 1870-talet gavs det i området nya tillfällen till uppodling av mark. Lockade av detta kom de så kallade värmlandsplöjarna till bygden. Bland dessa var Olof August Jansson. Han och hans far hade gripits av väckelsen i Värmland, och när nu Olof kom i kontakt med kälkeboiterna så anslöt han sig till dem. När så "far" dog, tog han själv över ledarskapet.

I Djupvadskärret fann han sin "fästekvinna", som han kom att leva tillsammans med. (De gifte sig naturligtvis inte.) På detta ställe fick sekten ett nytt fäste. Stugan kallades av medlemmarna för "Jerusalem". Olof och Anna blev på grund av sitt trots mot myndigheterna kallade inför kyrko- ooh skolrådet. På frågan om namnet Olof Jansson tillhörde mannen svarade han: "Jag heter Jesus Kristus, ni får intet annat namn av mig idag."

Under det fortsatta förhøret förklarade mor Anna att om makarna gav efter för kyrkorådet så skulle de äventyra sin egen frälsning. Sådana här turer mellan kälkeboiterna och myndigheterna är det mest markanta draget under sektens hela existens. Då sektens medlemmar vägrade döpa sina barn, skicka dem till skolan eller närvara vid husförhör, var det oundvikligt att konflikter uppstod. Man försökte om och om igen att tvinga några av kälkeboiterna att inställa sig inför de olika råden. Man tvångshämtade några barn och försökte utackordera dem för att de skulle kunna gå i skolan. Det märkliga var att trots försummad skolgång visade sig barnen ha hyggliga kunskaper om grundläggande ting, då man vid något tillfälle förhörde dem. Alltså måste de ha undervisats i hemmet. Kälkeboiternas uppfattning om skolan var att den lärde ut vilseledande och helt felaktiga kunskaper. Till slut fick dock myndigheterna ge sig. Skolrådet hade i en fråga gällande mor Annas barn hos landshövdingeämbetet yrkat på att kraftiga åtgärder måtte vidtagas. Man fick dock avslag från ämbetet, och efter detta nederlag skrevs inget mer om kälkeboiterna i skol- och kyrkorådsprotokollen.

Mot slutet lugnade sig alltså sekten betydligt. De sista anteckningarna om avvikelser från samhällets normer härrör sig från 1922, då några barn fortfarande försummade sin skolgång.

Anmärkningsvärt är att sådana extrema åsikter och spridande av s.k. villoläror aldrig föranledde några kraftigare ingripanden. Kanske berodde det på att sekten höll sig mer för sig själv. Man försökte ju aldrig att i större utsträckning värva nya själar och appellerade dessutom genom sin extremism knappast till några människor utanför "den inre kretsen". På så sätt kom företeelsen aldrig att breda ut sig och ansågs väl inte som någon större fara.

En utförligare beskrivning av kälkeboiternas historia finner man i "Strövtag i Lysings härad." Wilborn Ågren skriver där om "Kälkeboiterna, en religiös sekt i Stora Åby." I den artikeln har jag själv hämtat det mesta av faktaunderlaget när det gäller min behandling av kälkeboiterna.

En kort sammanfattning av de fakta som framkommit genom studier av olika källor kan möjligen uttryckas så här:

Trots att ett ansevärt antal människor på ett till synes allvarligt sätt vänt sig mot statskyrkan så ebbat de flesta företeelser så småningom ut. Detta gäller naturligtvis bara de på 1880-talets slut uppkommande rörelser som jag behandlat ovan. För efter ett tag etablerar sig här som i andra delar av landet frikyrkor. Men det dröjer ett tag och anses då inte längre lika upprörande, då synen på kyrkan och fria organisationer utanför den väsentligt förändrades under 1900-talet.

KÄLLOR

Väckelserörelsen i 1800-talets Sverige:

Svensk uppslagsbok

Nordisk teologisk uppslagsbok

Hembygdens väckelserörelse av Else och Anders Bönner
utgiven av Ljungbergs boktryckeri i Klippan 1980

Kyrkohistoria av Johansson-Liedgren
utgiven av Svenska bokförlaget Norstedts 1950

Otryckta källor:

Källstudier i kyrkliga handlingar såsom husförhørs-, dop- och dödlängder från St Åby församling, vilka numera återfinns på landsarkivet i Vadstena. De handlingar jag främst hämtat information ur härrör sig från åren 1860-1900. Även visitationsprotokoll från denna tid har studerats,

Utöver detta en del muntliga berättelser komma från äldre personer i trakten.

Angående den s.k. Hedengranaffären en notis i Östgöta Correspondenten från de sista dagarna i september 1892.

Om kälkeboiterna:

"Kälkeboiterna - en religiös sekt i St Åby." av Wilborn Ågren, ur "Strövtåg i Lysingsbygden", utgiven av Ödeshögs kulturnämnd 1968

Dödsrunan över Sven August Andersson, publicerad den 2:e februari 1901 i Östgötabladet.

Samma kyrkliga handlingar som omtalas ovan.

Faktaunderlag och text: Anna Sjöstrand 1986

Redigering/digitalisering: Henry Sjöstrand 2012